

אבהות

קח. אבהות

כי את הבכר בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה [דברים כא יז]

פרשנות המקרא

תלמוד בבלי, קידושין עד א: 'יכיר' - יכירנו לאחרים, מכאן אמר רבי יהודה נאמן אדם לומר זה בני בכור, וכשם שנאמן לומר זה בני בכור כך נאמן לומר זה בן גרושה וזה בן חלוצה.

תלמוד בבלי, בבא בתרא קמב ב: 'יכיר' - בכור שנולד לאחר מיתת אביו אינו נוטל פי שנים, מאי טעמא, 'יכיר' אמר רחמנא והא ליתא.

תלמוד בבלי, בכורות מו ב: 'יכיר' - זו הכרת פנים, ואיזו היא הכרת פנים, פרצוף פנים עד החוטם.

תרגום יונתן: 'יכיר' - יהודע לכולא דהוא בוכרא.

אבן עזרא: 'יכיר' - יעשה לו הכרה, או שיודה לפני אחרים מי שהוא בכור אם היה במקום שלא יודעו או הוא חייב מבתחילה שיכיר מי שהוא הבכור מבניו אם היו תאומים.

רש"ר הירש: 'יכיר' - בצד החובה הזאת נתנה התורה לאב גם את הזכות ואת הנאמנות לומר איזה מבניו הוא הבכור: "יכיר" - יכירנו לאחרים; נאמן אדם לומר זה בני בכור (יבמות מז א). כמו כן לשון "יכיר" ממעט את המקרה שהבן נולד אחרי מות אביו, כגון במקרה של לידת תאומים או של שתי נשים שילדו אחרי מות האיש; מי שנולד ראשון איננו נוטל פי שנים, שהרי אביו לא היה יכול "להכיר" אותו (ב"ב קמב ב).

בעניינים רבים יש חשיבות לקביעת מעמד האבהות, אשר יוצר יחס הדדי של חובות וזכויות מצד האב כלפי בנו או בתו, ומצד הבן או הבת כלפי האב: הייחוס, איסור עריות, קביעת ממזרות, ירושות, חיוב האב למזונות, לחינוך, למילה, לפדיון, ללמד תורה, להשיא אשה וללמד אומנות, זכויות האב בביתו לעניין מציאתה ומעשי ידיה, חובת הבן או הבת במצות כבוד אב, ובאיסור הכאה וקללה, ועוד. מעבר לשקולים הלכתיים, קיימים גם שקולים רגשיים וחברתיים שונים מצד הילד עצמו, האם, האב והציבור, אשר נוצרים לאחר קביעה חיובית או שלילית של יחס אבהות בין אב-נטען לילד.

במצב בו איש מכחיש שהוא אבי-הילד, או כאשר הוא טוען שאינו יודע אם אמנם הוא האב אם לאו, כגון במקרה שהאם קיימה יחסי-אישות עם מספר גברים, ולעומתו טוענת האם שהוא אכן מולידו של הילד, נידונה השאלה כיצד להתייחס להוכחות מדעיות בדבר קביעת אבהות והכרת אבהות במצבים כאלו.

דרכי ההוכחה השונות מבוססות על ההנחה המדעית, שתכונות שונות עוברות בתורשה מהאב ומהאם, ולכן ניתן לבדוק תכונות כאלו, ולברר אם אכן הבעל-הנטען או הנואף-הנטען הוא מולידו של הילד.

מצב האמהות נקבע בפשטות כשראינו שילדה את הילד, כך שבדרך כלל זו שאלה עובדתית [1], ואפילו שלא ראינו שילדה וולד זה, כל שבניה קטנים והם כרוכים אחריה ונדבקים אצלה, הרי היא בחזקת אמם [2]. לעתים רחוקות יכולה להתעורר שאלת אמהות, כגון במקרה שהוחלפו התינוקות בבית החולים או במקום אחר, בין אם הדבר נעשה בטעות, ובין אם הוא נעשה במכוון, או כשמתעוררת שאלת חטיפה של ילוד, והדוגמה הקלטית לכך היא משפט שלמה [3].

רקע מדעי

קיימות שיטות מדעיות אחדות, אשר בעזרתן ניתן לשלול אבהות, או אף לקבוע בחיוב קשר אבהות בין גבר לבין בן או בת:

בדיקה על סמך סוגי הדם - כדוריות הדם האדומות מכילות על שטח הפנים מספר אנטיגנים, ממערכות שונות, כגון מערכת A, B, AB, O, או מערכות יותר ייחודיות ומפורטות כגון Rh, Kidd, Kell, Duffy, MMS ואחרות. אם בדיקת סוגי הדם של האם, הילד, והאב-הנטען מראה חוסר אפשרות לצירוף מסויים, ניתן לומר שהאב-הנטען אינו אבי הילד. לדוגמא, במקרה שסוג דמו של האב-הנטען הוא OO, האם היא AB, והילד הוא AB, לא ייתכן שהאב-הנטען הוא אבי הילד, מכיוון שלא ייתכן שהוא לא ירש מאדם זה אף אחד מהאנטיגנים שלו.

האמינות המדעית של שלילת אבהות באמצעות בדיקת סוגי הדם הוא 93%. באמצעות שיטה זו ניתן רק לשלול אבהות, אך לא לקבוע אבהות באופן חיובי. זאת מכיוון שיש הרבה אנשים עם מערכות זהות של סוגי דם אלו, ולכן לא ניתן לומר שדווקא אחד מהם הוא אבי הילד.

בדיקה על סמך סיווג הרקמות - דרך זו מדעית יותר ומהימנה יותר להוכחת אבהות. השיטה הוכנסה לשימוש לראשונה באירופה, בעיקר בארצות דוברות גרמנית, בראשית שנות ה-70 של המאה ה-20, ומשם התפשטה לארה"ב ולשאר חלקי העולם. הבדיקה מבוססת על מערכת האנטיגנים מסוג HLA, שהם אנטיגנים לתיאום רקמות הגוף. זאת היא מערכת תורשתית האחראית להימצאותם של אנטיגנים ספציפיים לתיאום רקמות על פני מעטפת התא בכל רקמות הגוף, ובכל תאי הגוף המכילים גרעין תוך-תאי, למעט כדוריות אדומות, שאינן מכילות גרעין כזה. מערכת תיאום הרקמות באדם מצטיינת ברבגוניות עצומה. כל תא בגוף נושא על פניו תריסר אנטיגנים שונים של HLA: ששה אנטיגנים שונים שהתקבלו בתורשה מהאב, וששה אנטיגנים אחרים שהתקבלו מהאם. ניתן לקבל כמיליון גנוטיפים שונים [4]. שיטה זו, על ריבוי מרכיביה, השוני בגלוייה באוכלוסיות שונות, יכולת איתורה למן תקופת העובר, והיותה בלתי מושפעת משינויים סביבתיים כלשהם, עושים אותה לשיטה אמינה ביותר, מעין טביעת אצבעות גנטית ייחודית לכל אדם.

בדיקה על סמך גנטיקה מולקולרית - בשיטה זו בודקים את מבנה ה-DNA, היינו החומר התורשתי המצוי בכרומוזומים. מבנה ה-DNA הינו אוניברסלי, ולכן אותם מרכיבים כימיים משותפים לכל היצורים החיים. יחד עם זאת קיימת ייחודיות של ה-DNA, המתבטאת ברצף שונה של אותם מרכיבים כימיים, בהם אזורים ייחודיים לכל פרט ופרט. לפיכך ניתן להשתמש בסמנים ייחודיים אלו כעין טביעת אצבעות מיוחדת של הפרט. אזורים אלו כוללים גם את מערכת תיאום הרקמות (HLA). לפי שיטה זו אפשר לברר את יחס האב-הנטען לא רק ליילוד, אלא גם לעובר בעודו ברחם אמו, באמצעות בדיקת מי-שפיר [4].

בדיקה על סמך איזו-אנזימים ספציפיים - קיימות מוליקולות חלבוניות המכונות איזו-אנזימים, אשר עוברות בתורשה בצורה דומיננטית. איזו-אנזימים אלו נבדקים בעזרת אלקטרופורזה, היינו הרצת הנוזל בשדה חשמלי, שבו ישקעו המוליקולות במיקומים שונים בהתאם לתכונותיהם החשמליות, מסיסותם, ומשקלם המולקולרי. בשיטה זו ניתן לבדוק מספר קבוצות של איזו-אנזימים, ולהשוות את נוכחותם בדם האב-הנטען והילד.

דרגת מהימנות - שילוב ארבע השיטות הללו, היינו סוגי דם, סיווג רקמות, גנטיקה מולקולרית ואיזו-אנזימים, נותן מהימנות של 99.9-95%, הן לשלילת אבהות והן לקביעה חיובית של אבהות. הקביעה המדעית איננה יכולה לתת אמינות של 100% בגלל סיבות כלליות, כגון אפשרות של טעות מעבדתית, ושינויים בתפיסה ובהבנה המדעית. כל אלו הם זניחים בתנאים נכונים, ומהימנותם כאמור קרובה ביותר לוודאות מלאה.

בדיקה על סמך נתונים אנתרופולוגיים - קיימת עוד שיטה לקביעת אבהות, והיא בדיקות אנתרופולוגיות. בשיטה זו משווים אלמנטים רבים ומגוונים במבנה האדם, ובעיקר בפרצופו, ויכולים להגיע לאמינות מדעית בטווח של 70-99%. מהימנותה של שיטה זו פחותה במקצת מהשיטות המדעיות החדשות שתוארו לעיל, והיא טרם נבחנה בבתי

המשפט ובבתי דין רבניים.

עקרונות - באופן כללי, על מנת שמערכת גנטית תשמש כעזר משמעותי להוכחת/שלילת אבהות היא חייבת למלא אחרי התנאים הבאים: סמני המערכת חייבים לבוא לידי ביטוי ביילוד, ולהישאר קבועים לכל משך החיים; השיטה חייבת להיות פשוטה יחסית, מהימנה, וניתנת להישנות בכל עת; צורת הורשת הסמנים צריכה להיות ידועה; המערכת צריכה להיות רב-גונית. מערכת סיווג הרקמות וה-DNA מקיימים את כל התנאים הללו, למעט העובדה שאין היא פשוטה כלל ועיקר.

פרטי דינים

זוג נשוי

רוב וחזקה - במקרה של זוג נשוי כהלכה, נקבע היחס בין אב לבנו בדין רוב, היינו על סמך ההנחה שרוב בעילות אחר הבעל [5], או בדין חזקה, היינו על סמך החזקה שהוא אביו [6]. דין זה נכון אפילו באשה שמרננים עליה שזינתה [7], ואפילו אם נעדר הבעל עד שנים עשר חודש, אומרים שהשתהה העובר במעי אמו, אפילו תקופה כה ארוכה, ותולים את האבהות בבעל [8]. מבחינה מדעית מקובל שמשך הריון ממוצע הוא 268 יום. ב-1:42 לידות משך ההריון הוא 284 יום, ב-1:740 לידות - 293 יום, ב-1:31,000 - 310 יום, וב-1:3,400,000 - 301 יום.

נאמנות האב - נאמן האב לומר בני זה בכור הוא [9], ואפילו אם מוחזקים אנו בבן אחר שהוא בכור, הרי הוא נאמן [10]. וכן נאמן האב לפסול את בנו ולומר שהוא ממזר [11]. ואם אומר האב על אחד שאינו בנו - יש אומרים, שאינו נאמן [12]; ויש אומרים, שגם במקרה כזה נאמן [13]. יש מי שכתב, שאין האב נאמן כאשר האם מכחישתו [14]. ואינו נאמן אלא על מי שהחזק לנו שהוא אביו, כגון באשתו נשואה, אבל פנויה שאומרת זהו בן של פלוני, והוא אומר שנתעברה מממזר, אינו נאמן לפוסלו [15].

הפוסקים, ובעיקר בתי הדין הרבניים בארץ, הגבילו את נאמנות הבעל מדין 'יכיר' במצבים שונים, וסמכו יותר על החזקה והרוב, שרוב בעילות אחר הבעל [16].

בפנויה

דרכי הוכחה הלכתיות בבן הבא מן הפנויה

יש אומרים, שהדרך היחידה להוכיח אבהות היא רק בהודאת האב-הנטען, ואם הוא מכחיש אין דרך לקבוע אבהותו [17]; ויש אומרים, שמותר להיעזר בעדויות של עדים, כגון שאומרים שהיו אביו ואמו חבושים בבית האסורים [18], ולהטיל על האב-הנטען חרמות ושבועות לשם הוכחת אבהותו, אם הוא עומד בהכחשתו [19].

יש שקיבלו דרכי התנהגות מסוימות של האב-הנטען כהוכחה על אבהותו, כגון שהעלה את שמו כשם קרוביו [20], או כשהאב-הנטען הציע לאם בזמן הריונה לבצע הפלה, או כשהוכח שהאב-הנטען קיים עם האשה יחסי אישות בזמן המתאים להריון זה, וכשלא הוכח שבאותו זמן קיימה האשה יחסי-אישות עם אחרים [21].

אב-נטען שהודה שהוא אבי הוולד, גם אם הודאתו ניתנה מחוץ לכותלי בית המשפט, וגם אם היא ניתנה לפני לידת הוולד, הרי היא הודאה מחייבת [22].

דרכי הוכחה מדעיות בבן הבא מן הפנויה

דמיון בקלסטר הפנים בין הילד לבין האב-הנטען, או בין הילד לבין הנואף-הנטען, מצינו דרשות חלוקות אם יש בדמיון זה משום הוכחה כלשהי לקרבת הדם בין ילד לבין מולידו. יש מקורות שמשמע מהם שהדמיון מוכיח [23]; ולעומת זאת יש שמשמע מהם, שאשה נואפת יכולה להתעבר מבעלה, אך יכולה היא לצייר בדמיונה דמותו של הנואף, והוולד ידמה לו [24].

קביעת אבהות על סמך בדיקת סוגי הדם - עניין זה שנוי במחלוקת בין רבני דורנו. לאור הנתונים המדעיים, שהבדיקה רחוקה מוודאות מדעית בדבר קביעה חיובית של אבהות, ברור שאי-אפשר לחייב במזונות, או להעניק דיני יורש, על סמך תוצאה חיובית של הבדיקה. אך אם התוצאה היא שלילית, היינו שלפי סוגי הדם של הוולד, האם והאב-הנטען לא יתכן שהוא אביו-מולידו, דנו בכך אם יש בכוח בדיקה זו לפטור ממזונות, או לסלק מירושה - יש שלא קיבלו הוכחה זו, כיון שעמדת המדע בזה אינה וודאית ואינה קבועה, ולעומת התפיסה המדעית עומדת דעת חז"ל, שהדם בא אך ורק מן האם [25], ולכן אין משמעות להשוואת נתוני סוגי הדם בין הילד לבין האב-הנטען [26]; יש מי שכתב, שיתכן שדברי חז"ל בעניין מקור הרקמות והאיברים השונים מן האב או מן האם אינם כל כך כפשוטם, ובוודאי שאין זה נוגע כלל לסוגי הדם, אלא שממילא אין להסתמך על בדיקות סוגי הדם לצורך קביעת אבהות או שלילתו [27]. והיינו שדברי הגמרא מתייחסים לקשרים רעיוניים ומטפיזיים, ולא לקשרים טבעיים וביוולוגיים, אלא שאין להסתמך על בדיקת סוגי הדם, משום שדין בדיקת הדם הוא מכוח רוב וספק, ולא וודאות

[28]; יש שהבדילו בין הדם כולו, שבא מן האם כדעת חז"ל, לבין תאי הדם ורקמות הדם, שיכולים לבוא גם מן האב כדעת המדע, ולכן יש מקום לסמוך על הקביעה השלילית על סמך בדיקה כזו [29]; יש שקבעו שבן לזוג נשוי, שמצד אחד קיימת הנחה שרוב בעילות אחר הבעל, ומצד שני יש רוב שדמם של ילדים זהה להוריהם, אם נמצא בעזרת בדיקת סוגי הדם, שאין דם הילד זהה לאב-הננטען, הרי שנוצר תיקו בין החזקות הללו, ועל כן פסקו שהבעל הנתבע פטור מלשלם מזונות עבור הילד [30]. אכן, ביחס לדיני ירושה כל עוד אין בדיקה חיובית לקשר בין הילד לאב-הננטען, לא יוכל וולד זה לרשת אותו, כי נוצר ספק, ועל כן דינו של הילד כדן ספק יורש [31]. ובעניין ממזרות, אין סומכים על בדיקות אלו [32]. ולעניין דיני נפשות כגון מיתה על הכאת או קללת אביו - יש מי שכתב, שיתכן שאפשר לחייב את הבן על סמך תוצאות בדיקות המאשרות אבהות, או לפטור אותו על סמך בדיקות השוללות אבהות, כי בדיני נפשות סומכים על רוב ועל חזקה [33]. בית הדין הרבני הגדול פסק, שאם יש חזקה לילדים שהם ילדיו של פלוני, יש להם חזקת כשרות, ואין האב נאמן לומר שאין הם ילדיו, אלא אם יביא עדים ברורים על כך, אבל בדיקת סוגי הדם נחשבת רק כהוכחה נסיבתית, ואין בכוחה לשנות את מעמד הילדים נגד חזקה [34]; יש מי שכתב, שבמקרה שהאב-הננטען איננו נשוי לאם, שאז אין כלל רוב בעילות אחר הבעל, ונשאר רק הרוב שדם הילדים זהה להוריהם, אין לחייב במזונות איש כזה, שבדיקות הדם שוללות את אבהותו [35]; ויש שסמכו לחלוטין בין בנשוי ובין בנשוי נשוי על בדיקת סוגי הדם לשלילת אבהות [36], ואפילו לאסור האשה על בעלה כדן נואפת [37].

המחלוקת בפסיקות השונות תלויה במספר עניינים: יש שתלו את המחלוקת בשאלה כיצד להתייחס להלכה במצב בו עמדת חז"ל מנוגדת לתפיסת המדע, והשאלה ההלכתית תלויה בעניין המדעי, ולא בהגדרה הלכתית בסיסית הנלמדת מפסוק או מהלכה למשה מסיני וכד', כגון נידונו, שהשאלה היא האם יש לאב חלק בתורשת הדם בוולד, או שהכל תלוי באם [38]; יש שתלו המחלוקת בשאלה אם אמנם גירסת הגמרא כוללת גם דם מהאם, או שסמכו על הגירסה שלפנינו, שלא גורסים כלל דם [39], וממילא אין סתירה בין עמדת חז"ל לבין עמדת המדע; יש שהוכיחו, שעניין זה אם הדם בא מהאם או לא הוא עצמו מחלוקת בתלמוד [40]; ויש שנוהרו בכלל מלסמוך על חיידושים מדעיים שלא נזכרו בחז"ל, ושמטבעם נוטים להשתנות [41].

קביעת אבהות על סמך סיווג הרקמות ואיזו-אנזימים - שיטות אלו התקבלו כקבילות על ידי שני בתי דין רבניים, שכן כאן אין כלל העניין של המחלוקת בין חז"ל לבין המדע ביחס לתורשת הדם על ידי האם בלבד, או בשיתוף עם האב, כי ה- HLA נבדק בכדוריות הלבנות, ובעצם הוא משותף לכל הרקמות בגוף, וכן מפני שבדיקת סיווג הרקמות הוא בוודאי רוב של טבע שאינו תלוי במנהג בני אדם, והוא רוב מוחלט שלא חוששים בו למיעוט, ועל כן הוא עדיף על רוב בעילות אחר הבעל, שהוא רוב המבוסס על מנהג. אכן, פסק דין זה התקבל רק לגבי דיני מזונות, ולא כדי לקבוע ממזרות, שלזה צריך וודאות של 100%, בעוד שהבדיקות המדעיות מגיעות לדרגה קצת פחותה מזה [42]. לעומתם קבע בית הדין הרבני הגדול בשתי פסיקות נפרדות, שבדיקה זו לא הוכחה כלל, והפקפוק שעליה מבחינה הלכתית הוא עצום ורב [43], ובדיקת הרקמות לא די בה כדי לקבוע אבהות בוודאות, אלא רק בצירוף סיוע נוסף [44]. בית הדין הרבני הגדול פסק גם שכוח וסמכות בידי בית הדין לחייב בדיקה זו, ואם אחד מהצדדים מסרב לבדיקה, אין זו ראייה מוצדקת נגדו [45]. ויש מי שחלק על קביעה זו, והסיק כי יש כח ביד בית דין לכפות על בדיקה שיכולה לסייע לו בקביעת פסק-הדין, ולכן אם אמנם יסבור בית הדין שיש בבדיקות להוכחת אבהות משום הוכחה קבילה בהלכה, יוכלו לכפות בדיקה זו [46].

מצבים שאין לבצע בדיקות - אשה שאמרה לבעלה בעת הריונה שהעובר איננה ממנו, ואחר כך נולדה בת, והיא הוחזקה כבתו של בעל-האשה, אין שום זכות להטיל דופי בבת, שכן אין האשה נאמנת לומר על עובר שאינו מבעלה [47], ואף שהתורה האמינה לאב על כך, זה דווקא בהכרת דבר ברור [48], ולא כשהאב אומר רק שיש לו ספק בנידון, ולפיכך אין לעסוק כלל במקרים כאלו בבדיקת רקמות או בבדיקות [DNA 49].

בגלל בעיית הממזרות, יש שהעדיפו להימנע מלבצע בדיקות מדעיות לקביעת אבהות במקרה של זוג נשוי, אלא לסמוך על החזקה והרוב, ולהכריע שבעל האשה הוא אבי הילד. לדעתם אין להזדקק לבדיקות שעשויות

להראות שבעל האשה איננו אבי הילד, ובכך עלולות לקבוע שהילד הוא ממזר, אף על פי שבדרך זו עלול להיגרם עוול לבעל האשה [50], וזאת אף על פי שמידת הסבירות המדעית לקביעת אבהות באמצעות בדיקת תיאום הרקמות היא גבוהה ביותר.

מקורות והערות

- [1] ראה נזיר מט א, אמו ודאי ילידיתה;
- [2] קידושין עט ב, ובפירש"י שם; רמב"ם איסורי ביאה ח ו; טור אבהע"ז סי' ג. וחזקה זו מועילה אף לעריות - קידושין פ א, מחלוקת אמוראים; רמב"ם איסורי ביאה א כ; טור אבהע"ז סי' ג;
- [3] מ"א ג טז-כב;
- [4] להשלמת הרקע המדעי, ראה במאמרם של ח' בראוטבר ואח', אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 149-162; ד. חלק, הוכחת אבהות, חיפה 1987, עמ' 136-146;
- [5] חולין יא ב;
- [6] ירושלמי קידושין ד ח. וראה נזיר מט א. וראה באריכות בגדרי רוב וחזקה לענין קביעת אבהות באנציקלופדיה תלמודית, כרך כד, ע' יחס, פ"ג;
- [7] סוטה כז א; רמב"ם איסורי ביאה טו כ; טוש"ע אבהע"ז ד טו. ואם היתה ידועה כפרוצה ביותר, מחלוקת הפוסקים, אם הולכים גם אז בתר רוב וחזקה זו - ראה אוצה"פ סי' ד סקמ"ט-סקנ"ב; אנציקלופדיה תלמודית, ע' אב (א);
- [8] יבמות פ ב; רמ"א אבהע"ז ד יד. וראה באוצה"פ שם, סקמ"ו-סקמ"ח; אנציקלופדיה תלמודית, כרך כד, ע' יחס, פ"ה. וראה מאירי יבמות שם, שעובר עשוי לשהות עד ט"ו חודש;
- [9] ב"ב קכז ב, והוא מדין 'יכיר' שבפסוקנו;
- [10] ב"ב קכח ב, מחלוקת תנאים; רמב"ם נחלות ב יד; טוש"ע חו"מ רעז יב. וראה בהעמק שאלה, שאילתא מא;
- [11] קידושין עח ב, מחלוקת תנאים; רמב"ם איסורי ביאה טו טו; טוש"ע אבהע"ז ד כט;
- [12] שלטי גבורים, קידושין שם; המכריע סי' סד; יש"ש קידושין פ"ד סט"ו;
- [13] רמב"ם שם טז. וראה בשו"ת חת"ס חאהע"ז ח"א סי' יג; שו"ת עין יצחק חאהע"ז סי' ז;
- [14] תוס' רי"ד קידושין עח. ועי' ש"ך יו"ד שה כג; שעה"מ איסורי ביאה טו יז; שו"ת רעק"א סי' קכח; שו"ת חת"ס שם;
- [15] תרומת הדשן סי' רסז; רמ"א אבהע"ז ד כט;
- [16] ראה: ב. שרשבסקי, דיני משפחה, מהדו' שלישית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 456-461. וראה באריכות הגר"א שפירא, תחומין, ט, תשמ"ח, עמ' 11 ואילך. וראה באריכות בגדרי 'יכיר' במצבים שונים באנציקלופדיה תלמודית, כרך כד, ע' יכיר; שו"ת חוות בנימין ח"ב סי' פח;
- [17] שו"ת הריב"ש סי' מא-מב; שו"ע אבהע"ז עא ד;
- [18] חולין יא ב. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך כד, ע' יחס, פ"ז;
- [19] שו"ת הרשב"ץ ח"ב סי' יח. וראה פריימן, הפרקליט, כה, תשכ"ט, עמ' 167-170; השופט אלון, בתיק ע"א 366/77 פלוני נ' פלונית ועשכ"נ, פ"ד ל"ד (1) 229;
- [20] שו"ת הרא"ש כלל פב סי' א. וראה דברי השופט זילברג, ע"א 26/51 קוטיק נ' וולפסון, פ"ד ה (2), עמ' 1347-1348;
- [21] שו"ת משפטי עוזיאל ע' טו, ד. וראה דברי השופט שרשבסקי ע"א 473/75 רון נ' חזן ועשכ"נ, פ"ד ל"א (1), עמ' 40;
- [22] ראה השופט מ. זילברג, שם, 1341 ואילך;
- [23] ב"מ פז א, וברש"י עה"ת ריש פר' תולדות. וראה בתו"ש פכ"ה אות סא;
- [24] במדבר רבה, ט א. וכן כתב בשו"ת מהרש"ם ח"ג סי' קסא, שאין לסמוך על דמיון הפנים לפסול את הילד. וראה דברי השופט זילברג ע"א 407/60 פלונית נ' אלמוני, פ"ד ט"ו 212, עמ' 219-221; השופט קיסטר ע"א (ת"א) 363/58 ת.נ. נ' י.פ., פ"מ ל"ג עמ' 229;
- [25] נידה לא א - אמו מזרעת אודם שממנו עור, ובשר, ודם, ושערות, ושחור שבעין. והוא כגירסת השאילתות,

- יתרו, שאילתא נו, ובהעמק שאלה שם, והגהות הגר"א, נידה שם. וראה במאמרו של ד. פרימר, אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 191, הע' 36, שהביא מקורות רבים שגרסו כן. וגירסה זו נידונה להלכה בעניין מי שמתו שני בניו מחמת מילה, ונשא אשה אחרת, ונולד לו בן, אם מותר למולו - ראה ס' האגודה, שבת פ' ר' אליעזר דמילה, ס' קסד; רמ"א, ב"י, ב"ח יו"ד רסג ב; ט"ז שם סק"א; באור הגר"א שם סק"ד; שו"ת דבר יהושע ח"ג חאהע"ז ס' ה סק"ד; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א ס' קנד;
- [26] שערי עוזיאל ח"ב שער מ פ"א סי"ח; שו"ת דבר יהושע ח"ג חאהע"ז ס' ה; שו"ת דברי ישראל חאהע"ז ס' ח; שו"ת משנה הלכות ח"ג ס' קמג, ושם ח"ד ס' קסג; שו"ת ציץ אליעזר ח"ג ס' קד; בית הדין הרבני בחיפה, פד"ר ח"ב, עמ' 123-124;
- [27] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' לב אברהם ח"ב עמ' יז;
- [28] ראה במאמרו של פרימר, אסיא, שם, עמ' 195, הע' 61, בכונת הגרש"ז אויערבאך;
- [29] פסק דין ביה"ד הרבני בחיפה, תיק תשט"ז/1755, 1198; פד"ר ב' 119, 122;
- [30] ביה"ד הרבני בת"א-יפו תיק תש"ך/1005, פד"ר ה, 346; יד אפרים (ויינברגר) ס' ז;
- [31] ראה הלכותיו של ספק יורש בטוש"ע חו"מ ס' רפ; אבהע"ז ס' קסג;
- [32] משמרת החיים ס' לז; בית הדין הרבני בת"א-יפו תיק תש"ך/1005, פד"ר, ה, עמ' 352;
- [33] ראה - ד. פרימר, אסיא, שם עמ' 204-206;
- [34] פד"ר ח"י עמ' 157 (הדיינים הגר"מ אליהו, הגר"א שפירא, הגר"י מזרחי);
- [35] ד. פרימר, אסיא, שם עמ' 200;
- [36] משנת אברהם על ס' חסידים ח"א ס' רצא, על סמך המובא בס' חסידים ס' רלב, בשם רב סעדיה גאון, שהסתמך להוכחת אבהות על בדיקת דם ועצם של הבן והאב; משמרת החיים, ס' לז; הגריא"ה הרצוג, מובא במאמרו של פרימר באסיא, שם עמ' 196; שו"ת ישכיל עבדי ח"ה חאהע"ז ס' יג; פסק דין של בית הדין הרבני הגדול מיום ט' אייר תשי"ד, הובא בשו"ת ישכיל עבדי, שם. וראה עוד בס' יד אפרים (ויינברגר) ס' ז. וראה בעניין רב סעדיה גאון המוזכר בס' חסידים מה שכתבו בס' מטה משה, הלכות ומנהגים, ס' תשסה; אליה רבא, או"ח ס' תקסח ס"ט אות טו; ח"י הרש"ש ב"ב נח א; שו"ת קובץ תשובות ס' קלה;
- [37] שו"ת משמרת החיים, ס' לז; בית הדין הרבני בתל-אביב-יפו, בתיק תש"ך/1005, פד"ר ה 346. אך גם הם הסתפקו בדין ממזרות;
- [38] ראה סיכום הדעות בנידון אצל פרימר באסיא, שם; הרב ש. דיכובסקי, אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 163-178;
- [39] ראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א ס' קנד;
- [40] ראה בשו"ת אגרות משה, שם; יד אפרים, ס' ז; שו"ת דבר יהושע, ח"ג חאהע"ז ס' ה;
- [41] שו"ת דבר יהושע שם; פד"ר ח"ה עמ' 346;
- [42] ביה"ד הרבני באשדוד, פסק הדין של הרב דיכובסקי, הובא במלואו באסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 163-178; בית הדין הרבני בחיפה, תיק תשמ"ו/8734;
- [43] בית הדין הגדול בתיק ערעור תשמ"ז/86;
- [44] בית הדין הרבני הגדול בערעור תשמ"ה/241;
- [45] בית הדין הגדול בתיק ערעור תשמ"ז/86. וראה עוד בעניין בדיקת סיווג הרקמות בשו"ת דבר יהושע ח"ג חאהע"ז ס' ה; שו"ת משנה הלכות ח"ד, ס' קסד;
- [46] ראה במאמרו של ד. פרימר, אסיא, שם, עמ' 205-207;
- [47] ראה טוש"ע אבהע"ז ד כט;
- [48] ראה שו"ת תשב"ץ ח"ב ס' צא; שו"ת רעק"א ס' קכח;
- [49] שו"ת קובץ תשובות ס' קלה;
- [50] השופט אלון, ע"א 548/78 שרון ואח' נ' לוי, פ"ד ל"ה (1), 748-749. וראה עוד בספרה של ד. חלק, הוכחת אבהות, עמ' 65-70.